

РАДОМИР СТАНИЋ

РАДОЈКО НИКОЛИЋ: КАМЕНА КЊИГА ПРЕДАКА

Београд, НИРО „Задруга“, 1979. године

Текстови — епитафи надгробних споменика у науци су познати као прво-разредни историјски извори. Готово да не постоји ни једна епоха у прошлости света а да јој се историја, самостално или преко својих помоћних научних дисциплина (археологија, палеографија, епиграфика и др.), није обраћала да успостави дијалог помоћу очуваних натписа. У историји античког света, на пример, сепулкрални текстови често су, у недостатку других извора, бивали незамењиви извори за она сазнања која нам раздањују неке специфичне и самосвојне појаве о којима ћуте други подаци, а без којих би слика тог света била непотпуна. Историчари медијавелисти су о средњем веку успостављали представу служећи се такође гробним штивима као драгоценим и незамењивим изворима, без обзира на њихову лапидарност и конвенционалност. Новије доба оставља у наслеђе потомцима „савременије“ и на изглед садржајније историјске изворе, па се историчари и други истраживачи ове епохе оријентишу на њихово коришћење. Епитафи су готово изузетно бивали незаобилазна грађа за ужи круг испитивача протеклих времена. Најчешће су запостављени и сасвим некористишћени.

На ову заблуду сјајно је упозорио Радојко Николић својим драгоценим делом „Камена књига предака“, коју је управо посветио натписима са надгробних споменика западне Србије.

Кад човек прочита ову књигу, упозна се са обимом подухвата који је аутор остварио у свом десетогодишњем трагању за лепотом епитафа (посетио је 250 насеља од Рудника до Златара и од Ибра до Дрине, истражио 350 гробаља и не само прочитао, већ и исписао 70.000 натписа), сагледа сву њену слојевитост, кад утврди до каквих је све открића дошао и са каквим их је зналаштвом и осетљивошћу протумачио, и кад, при том, пожели да напише критички приказ за стручно-научни часопис, онда просто не зна од које њене вредности да пође. Ова недоумица утолико је више изражена што је књига,

налазећи се негде између прелепе литературе и поуздане науке, са вишеструким набојем који покреће и мотивише на разнолике приступе при њеном разматрању. Од свега је, мора се признати, најтеже ослободити се усхићења и својеврсног узбуђења која читаоца и приказивача оптерећују при читању и када јој склопи корице! При таквом расположењу и импресијама најтеже је бити рационалан, хладан, удаљити се од емоција које књига изазива и разложно указати на њене најрелевантније вредности, од којих ће многе струке и научне дисциплине имати трајну корист. Као интегралним делом, бременитим и бриљантним остварењем, у чијем се организму преплиће својеврсна поетика и научна сериозност, књигом „Камена књига предака“ дуго и непролазно ће се бавити не само истраживачи нашег времена, чија је радозналост нешто успавана, већ и генерације које долазе. Наћи се над оваквом комплексном творевином и поставити, дакле, себи задатак да се њене испреплетене комплексне и поливалентне вредности разлуче и међусобно одвоје, односно — да се приказом нагласе оне стране које ће је упутити у руке људи од струке и науке, изузетно је тешко. Јер, колико год ова књига представља незаменљиво штиво о које ће се оплодити многа научна и стручна сазнања, толико је исто доминантан њен својеврсни књижевно-поетски идентитет. Управо, обе ове компоненте чине је једном кохерентном целином, дометом који у нас у овој области, чини се, још није остварен. Стога се једино и може у том светлу процењивати, јер сваки покушај да се у њој одели литература од науке, или обратно, био би узалудан. Ако бисмо са само две речи означили њену суштину, онда бисмо је подвели под појам научне поетике или је сврстали у поетику науке. Али, кренимо, поступно, путевима њених знамења и ритмовима њеног вишегласја.

Радојко Николић, особени страстник и самосвојни заљубљеник у сведочанства наше прошлости, није у својој трагичкој активности по народним некрополама имао правог узора. Шта више, досадашњи испитивачи српских надгробника необухватношћу и једностраношћу свог рада тешко да су могли да „покрену“ било ког на сличне подухвате. Свет који својим позивом и интересовањем припада хуманистичкој области истраживања склон је да се везује за „важније“ теме, за предмете који имају научну или било коју другу афирмацију. Ко ће још да се маје по гробљима? Било је, додуше, појединаца који су у свом првом контакту са овим каменим белезима уочили неке њихове лепоте и вредности, па су, писаном речју, сликом или фотосом, оставили траг о овом свом интересовању. Ти ретки песници, сликари, историчари уметности, етнологзи, фотоуметници и неки фолклористи могли су Николићу, као што то он и истиче, да одшкрину врата у овај мистични сепулкрални свет ратника и других људи непокорне Србије. Међутим, све је то било недовољно да се у Николићевој личности није скривала самородна и широка, вуковски продубљена, радозналост за врела народног живота, за баштину краја из кога је потекао. Не треба изгубити из вида да је овај професор рођени Драгачевац и да је својим пореклом понео жицу којом је неодвојиво повезан са духом народа. Некоме ће, можда, ова опаска изгледати наивна, али ко боље познаје својства појединих средина и особености историјско-географских и етничких целина, лакше ће разумети опредељења и склоности њихових даровитих и способних припадника. Није, дакле, случајно што се један бистроумни и достојанствени саплеменик народа са јеличких страна, где још живе одличја епске ширине и народне мудрости овдашњег човека, чији су преци добегли из неугасивог херцеговачког изворишта, везује се твораштво прошлости тог патника и веселника.

У уводу ове књиге писац је покушао да објасни генезу своје преокупације текстовима спомена који су најраспрострањенији и најзначајнији управо у његовом родном крају. Може му се веровати само у оно што је јасно и ухватљиво у његовој свести и што је, наравно, са искреношћу објаснио. А све остало, оно дубље, помало исконско, може се објаснити управо пореклом, самониклошћу, сензибилитетом. Дар истраживања, поетског доживљавања, умног расуђивања у природи је Николићеве породице, коју случајно знамо, па се делимично и тиме може објаснити успех овог јединственог посла.

Свако истраживање мора да има концепцију, циљ и исход. Оваква дуго-трајна, истрајна и мукотрпна, са одликама авантуризма и несигурности, морају да имају дубљу и чвршћу мотивацију. Фундаменти овако страшног и консе-квентног трагалаштва не леже само у јасноћи његовог приступа него још више у даровитости и способности трагаоца. Јер, из дана у дан, Николић је откривао и осмишљавао карактер и значај тих открића, учвршћивао њихову смисленост, продубљивао и дограђивао концепцију и тако већ стварао — дело! Кад је реч о мотивацији, ваља рећи да се она све дубље укоренјавала и раз-грањавала плодношћу података до којих је долазио на терену и учвршћива-њем тежње и уверења да се њиховом систематизацијом и уопштавањем могу на светлост дана изнети поуке и поруке довољно занимљиве и снажне да оправдају читав подухват. Успех оваквог посла није само зависио од мере његовом занесености, удубљености и истрајности, већ особито од смисла, оспо-собљености и дара запажања и откривања његовог извршиоца. Очигледно, све ове одлике Николић је поседовао, па је стога и био у могућности да све етапе његовог извршавања обави честито, ваљано и изванредно успешно.

Полазећи од неких истраживачких искустава и познатијих начела мето-дологије, могло се очекивати да ће аутор ове књиге у присном сусрету и додиру са надгробним споменицима Србије подлећи једној слабости и захва-тити целовито њихову проблематику. Наиме, познато је да су српски надгроб-ници XIX и прве половине XX века вишеструко занимљива остварења: под-једнако су вредни пажње њихови облици, пластичне декоративне представе, епитафи и др. Другим речима, то су комплексне творевине човека у којима се вишезначност обележја стапа у јединствено сазвучје порука, али свако то обележје носи у себи довољно особености да је свако провокативно и да свако за себе тражи посебно тумачење. Заправо, истински узнемиреног истраживача ниједна од особености надгробника не оставља равнодушним. Јер, колико год су натписи својеврсна њихова вредност, ништа мање заиста нису занимљиве ни значајне орнаменталне и рељефне представе на њима, не говорећи, при том, о неким другим њиховим карактеристикама, такође занемарљивим и не без значаја. Николић је, бесумње, био свестан ове чињенице, али опреде-љење да се забави само епитафима говори у прилог његовог јасног става и сигурног сазнања да су текстови ових пешчаних белега довољно занимљиви и значајни сами за себе да заслужују посебну обраду. Овај дисциплиновани и доследни прилаз говори, на изврстан начин, о мудрости истраживача. Као професор књижевности, коме је писана реч најближа, он је пошао од уве-рења да се осећа квалификованим да се урони само у суштину натписа и да њих само узме за предмет проучавања.

Овим поступком учинио је изванредно уман потез, за који му треба одати посебно признање. Не заборављајући да у свакој погодной прилици ука-же на неодвојивост пластичне представе ликова покојника од епитафа, он је текстове свестрано обрадио, осветливши сва њихова најважнија својства. Пи-сац је до те мере проникао у њихову природу и уочио готово све што се може сагледати — да је направио чудесно богату и немерљиво значајну студију изузетне садржајности и блиставе речитости. Не зна се шта је маркантније у читавом низу драгоцености које књига собом доноси. Мислимо да се све оне могу формулисати кроз једну необориву и неспорну чињеницу: Николић је „Каменом књигом предака“ свеколиком свету показао и доказао да се једна наизглед мала тема, примамљива првенствено за фолклорне сладокусце, може уздићи на ниво универзалне и интегралне научне вредности. Звучало би пре-више једносмерно и необјективно ако бисмо остали само на научном појму. Њему треба придодати и ону другу веома истакнуту димензију литерарности без које би ова књига, вероватно, много изгубила на својој читљивости. Овако, са том особином, она проналази пут до сваког читаоца. У даљем следу конста-тација које ово дело намеће треба рећи најбитнију истину: Николић је открио неслућено богатство у натписима у смислу аутентичних извора за непосредна и суштествна сазнања о многобројним питањима из прошлости, којој су ови споменици савременици. Није потребно, можда, наглашавати у којој мери је сигурност његових запажања произвела низ других закључака у погледу откри-

вања својеврсних лепота које епитафи садрже ван своје историјско-изворне природе. Једном речју, на најаргументованији начин, овом књигом је предочено да очувани натписи на надгробним објектима западне Србије представљају доскора сасвим непознату али изванредно значајну ризницу података којима ће се утољавати истраживачка глад историчара, етнолога, социолога, историчара уметности, сликара, књижевника, фолклориста, психолога, љубитеља народног језика и других научника који се баве проучавањем идентитета српског села и његовог народа.

Књига је замишљена као зборник тема посвећених појединим питањима или, боље рећи, мотивима из епитафа надгробника. Сви они, на овакав начин обрађени, чине јединствену и повезану целину. Писац је сакупио огромну грађу. Па ипак, није било нимало једноставно из таквог обима извући, тачно одредити и прецизно утврдити теме које ће саме по себи имати довољну тежину и располагати, при том, са довољно података, елемената, вештине и знања да се на занимљив и уверљив начин обраде. Требало је у грађењу књиге, односно у одабирању есенционалних мотива за обраду, имати довољно ширине, критеријума, опажања и солидну меру општег знања. Сигурно је да је сама структура грађе већ нудила нека питања за обраду, али то није могло бити пресудно. Од свега је било најважније што је Николић са одушевљењем обезбеђивао себи могућност да се свестрано и до танчина упозна са суштином најбитнијих порука свих натписа, да их продубљено проучи и онда их, у оквиру чврсто замишљене целине, транспонује у интересантне тематске посебности које су писане и обрађиване у виду краћих студија, огледа, есеја или расправа. Оне су, међутим, презентоване у једном потпуно логичном и редоследном склопу и систему да све заједно чине јединство идеја и исказа, из којег је произашла целовита грађевина чврсте и сигурне архитектонике и структуре.

Када се обрађује било која врста споменичког наслеђа, истраживачи су често склони да се служе дескриптивним методом. Разлози за овакво опредељење понекад леже у чињеници што је одсуство идеја преодминантно у приступу и третману проблема, па се стога прибегава застарелој и превазиђеној методолошкој поставци и форми. У Николићевом случају ствари стоје сасвим друкчије. Може се претпоставити да је он већ у прилазу проучавању епитафа био суочен са обиљем идеја које је током истраживања проверавао, осмишљавао, продубљивао, селекционисао — тако да је већ на почетку био потпуно ослобођен потребе да се служи неким методолошким начелима које, због екстензивности, модерна научна мисао све више потискује. Има неке толико лепе оригиналности и изворности у читавом овом послу да се она са таквим шармом намеће као битна одлика пишчевог истраживачког и списатељског поступка. Обично се каже да је дело огледало човеково. За Николићеву књигу могло би се, по свим њеним важнијим одликама, рећи да је исклесана управо назорима његове личности, односно да је просто произашла из природе пишчевог бића. Ако се може говорити о препознатљивости књига и њихових стваралаца, мислимо да је мало оваквих књига које су коване суштином ауторовог кредра.

У уводу писац је указао на све најважније чињенице које су га руководиле у истраживању и раду на књизи. Он је у овом делу искрено исказао све што га је битно покретало да се овог посла прихвати на свој начин. Све-стан да обрађивање грађе по мотивима садржи опасност кидања целине, али истовремено и да обезбеђује „прегледнији увид у бит надгробних казивања“, он не испољава претензије да својим приступом исцрпљује сва најважнија питања која садрже натписи. Али, он је потпуно уверен да се његов однос према овим текстовима, за који се устручава да каже да је научни, а у ствари подлога му је управо таква но без акрибичне орнаментике у виду научног апарата, ослања и заснива на оправданим разлозима. Убеђен је, чиме је доказао да је у праву, да се књига може писати неконвенционално, односно да се натписи могу проучавати и обрађивати нестереотипно и нестандардно. Утолико су и присутнији они свежи и оригинални пишчеви сокови које уноси у тумачење епитафа, неспутани стегамма строге научне мисли, али истовремено умни и зналачки на свој начин.

Већ на почетку пажња нам се зауставља на првом поглављу „Плави одзив“, сажетом али надахнутом, тексту посвећеном појави да се надгробници у Србији боје плавом бојом. Лепа размишљања о феномену „живитли“ боје, засновапа делимично на књишким поставкама, попримају оригинална обележја у деловима где закључује да је „ова прабоја и магијска, и трансцендентна и фаустовска и судбинска“ и да је „плава боја била први и најдејственији дозив путницима, плави дозив живима да се опомену мртвих“.

Међутим, желимо првенствено да укажемо на следећу целину у књизи, насловљену „Реч дозив“, која је писана са кликтајним одушевљењем, са таквим дубоким разумевањем иначе сложеног смисла обраћања покојника живима израженог дозивом. Ова права мала студија, писана понесено и полетно, казује праве истине везане за свест и дух човека нашег поднебља у времену када се ослобађао од турског ропства. Надгробно народовање, како је аутор назвао наглашено етничко самоосећање и исказивање у дозиву са споменика, тако је ишентивно и зналачки протумачено да се својом уверљивошћу и једноставношћу намеће као сентенца. Нема сумње да су дирљива и необична обраћања покојника живима („Стани, путниче, заустави уздицаје и прочитај ова слова на камену што се сјаје“, „Омиљени роде мој, постој мало те прочитај ове речи зашто мајци срце јечи“) сасвим изузетна сведочанства о једној појави која обележава посебност нашег човека, његову непомирљивост са смрћу и његову неутољиву тежњу да живи. Документи о оваквом односу између мртвих и живих, урезани у камене површине спомена, добили су Николићевим разјашњењима достојно место. У њима је разложно указано на потребу посебног научног проучавања ове појаве, мада је и сам писац оваквом третману дао видан допринос.

Карактером и врстом својих података, епитафи су писца уводили у свој свет, из кога је осмишљавао мотиве и теме. Из њихових садржаја, смислова и најчешће, фактографије произашло је петнаестак тема, које су обрађене врло занимљиво, али не и увек уједначено. Кад то кажемо, не мислимо да је у било ком предмету осетно подбацио, већ је неуједначеност присутна услед тога што му различита количина података о појединим мотивима није дозвољавала подједнак размах, нити је обезбеђивала једнак ниво и меру уверљивог и надахнутог казивања. Требало би, несумњиво, много простора ако бисмо појединачно разматрали сваки обрађени мотив, али, с обзиром на историографски значај неких од њих, ваља се задржати на извесним.

За боље разумевање и свестраније познавање наших миграционих таласања у прошлом веку и почетком нашег столећа, од изванредног је значаја текстуална целина „Досељеници“, која има карактер суптилне историјско-географске и етнографске расправе. Подаци који су о проблемима досељавања и одсељавања у западној Србији забележени на белезима покојника углавном се подудару са научним сазнањима. Али, начин и дух њиховог саопштавања и бележења омогућава да у психолошком и емоционалном смислу на најнепосреднији начин доживимо сву драму и све потресе ових кретања. Значајно је још и то што натписи изворно допуњавају и продубљују постојећа сазнања о демографским померањима. „Непосредно, топло, истинито, непоновљиво некадашњи катунари и бачијари каменоресцима су у лето накривавали свој прави сеобни доживљај и тако на камен, поред фактографских чињеница, урезивали и своју досељеничку душу“ — закључује списатељ, жалећи, искрено, што старих записа о досељеницима није више остало.

Наши етнологзи и историчари који се баве проучавањем привредне прошлости посвећивали су старим занатима знатну пажњу. Преко њих успостављали су слику о економским односима у прошлости. Међутим, изванредно су ретки случајеви да су о овом питању користили податке из натписа са надгробних споменика. Писац ових редова, један од истраживача наше прошлости који се, забављен другим — уметничким вредностима наше културне баштине, често и са узбуђењем враћа надгробним белезима наших предака, трагајући по старим православним гробљима у Мостару, открио је обиље података о старим занатима из XVIII и XIX века. Објавивши у једној расправи ова аутентична сведочанства, доживео је пријатна сазнања о одјеку

који су документи о древним мостарским занатима и занатлијама имали у научном свету. Овај смо пример, уз ризик да будемо нескромни, навели само из разлога што смо дубоко уверени да ће сличан подстицај произвести и изазвати Николићев прилог из ове књиге насловљен „Занати и занимања“. Иако је Србија била сељачка земља, област „земљодела“, како се у натписима каже, занати и друга занимања све више су се развијали, што је оставило знатног трага на надгробном камењу. Већ из почетка прошлог века покојници занатлије са поносом испишу своју професију. У давна времена поједини занати су били на високој цени. Са достојанством се на надгробницима означава њихова струка. Мутавџије, терзије, абаџије, туфегџије, екмеџије, мумџије, калаџије, ђурџије, сапунџије — све су то занатлије које данас или не постоје или су добиле савременије називе. А о њима је доста података у епитафима које је Николић марљиво открио. Нема више ђумругџија, ханџија, механџија, пандура, кметова, већ нестају ваљари, скелеџије, а и воденичари постају све ређи. О њима ћемо црпети податке случајно преостале на сивим и модрим површинама угрожених и све више пропадајућих надгробних памтеника. Довољно је прочитати ово штиво, па да нам буде јасно колико су „беседљива“ и „нешкртарска“ гробља занемарена и одбачена, не само од живота од кога су се покојници суморно и непомирљиво опраштали, већ и од оних наших чинилаца задужених у име друштвене заједнице да се о њима брину.

Србија је увек била земља ратника и слободољубаца. Људи су војевали и гинули бранећи отаџбину. Дизали су се на устанке и жртвовали своје животе за слободу. Ретко су се где са већим поносом и достојанством исписивала имена и остали подаци о жртвованим за отечество као у нашим епитафима. У почетку, на старијим бележима натписи су сажети, једноставни, са мање података. Доцније, када се надгробници декоришу садржајнијим текстовима, наћи ћемо обиље података од изванредног историјског значаја. Подигнути су споменици већем броју учесника у првом и другом (српском) устанку, чија се имена не налазе у касније прављеним пописима устаника. Даље, у натписима се спомињу битке у којима су „крабро“ погинули наши преци, а о којима наша историја мало зна. Очувани споменици казују да су људи из западне Србије узели учешћа у масовном броју у Карађорђевој и Милошевој устанку. „Урезивани преуковским правописом, са старинским „славеносерпским“ стилем и лирском родољубивом поруком, записи са сеоских гробишта окаменише мирис старог јуначког земана и храброст устаника који још увек упорно, на камену, војују против душманског насртаја лишаја и маховине“ — закључује писац, свестан како племенити пешчар тешко одолева зубу времена и људској небризи. Кроз ово поглавље, које је као подлогу имало врло занимљиве податке, аутор је феномен српског ратовања врло свестрано обрадио, уносећи нека своја веома оригинална запажања и сигурна закључивања. Права мала студија, која је фундирала и осветлила многа питања локалне историографије и истовремено скренула пажњу да се помоћу ових својеврсних извора, који нису довољно и ваљано коришћени, могу допунити, па чак и стећи сасвим нова сазнања, која успостављају особену и драгоцену слику о једном минулом времену.

Политичке партије и странке у Србији немају дугу историју, али век који их обележава ушао је у једно од најбурнијих раздобља наше новије прошлости. Ваљда не постоји ништа у нашој историји што се тако дубоко, особено и интензивно исказивало и испољавало као борба политичких партија. Видног одраза у овом погледу Србија је оставила у многим догађајима, личностима и тековинама које још нису довољно проучене. Занимљиво је да су сведочанства о страначкој и партијској припадности људи западне Србије помно бележили у натписима надгробних споменика. Није само реч о овом документовању, већ и о убележавању у епитафе различитих збивања и догађаја везаних за страначке борбе и трвења. Николић је истражио све натписе и открио велики број текстова са низом необично занимљивих података, који бацају посебно светло на атмосферу партијско-страначких односа у нашим заосталим, али политички често надобудним селима XIX и XX века.

Његова констатација да се „са гробних каменова довољно јасно одсликавају извесни политички догађаји и сукоби, промена политичких режима, начин владавине у појединим раздобљима, улога и судбина појединих страначких првака, скупштински и партијски живот, идеолошка тврдења и застрањивања, буне и погибије“ — тврдња је која проистиче из одлично сагледаних и изванредно протумачених елемента које су пружили подаци из епитафа.

Ако се може говорити о dedu књиге који ће привући посебну пажњу не само по томе што је у њему обрађена једна интересантна и за многе атрактивна тема, већ и по томе како је и са каквим познавањем та тема интерпретирана, онда се то свакако односи на поглавље „Хајдуци“. Хајдучија је у Србији непрекидно, са мањим или већим интензитетом, харала читав један век — од Карађорђа до последњег Обреновића. Поред разноврсних аутентичних извора, из којих се обавештавамо о злоделима хајдука и њиховим обрачунима са политичким противницима, натписи на надгробним споменицима су нови некоришћени извори, истина шкрта али значајна сведочанства. „Од хајдучке руке падоше многи земљоделци, добродостојни домаћини или народни прваци“ — разлаже аутор, издвајајући оне натписе који казују о хајдучким убиствима, насртајима, пљачкама, препадима. Као обележје једног времена, хајдучија је на споменицима оставила својеврстан печат, преко кога ову друштвену и историјску појаву на посебан начин спознајемо. Преко натписа, страх и стрепња од хајдука тако се непосредно испољава да се дубоко може разумети ово непоновљиво друштвено зло. Уклесани у камен, подаци о хајдучима су својеврсни документи, који исказују осећања човека и његов емоционално-психолошки однос према харамбашама, хајдучима и јатацима. „Еј, зликовци, што на своју децу не помислите те му живот не остависте“, „Не дадoste ми зори сванути, ни душом данути, ни са мојом децом се поздравити“ — најбољи је пример натписа који најречитије говоре о унутрашњем људском доживљавању хајдучких злочина. Истраживачи ће карактером ових текстова моћи да продубе слику о хајдучији и да је обележе новим интимистичким тоновима, без којих је она непотпуна и историографски хладна.

„Читајући записе о преступницима и крвницима сваке врсте, човек стиче једну застрашујућу слику о патријархалној Србији и у чуду се пита откуд у њој толико међусобног зликовања... Надгробни записи, поред добродушне и добротне, нуде и слику неромантизоване и сурове Србије“. Овако аутор завршава поглавље названо „Преступници“, а сличним речима може се изразити атмосфера која избија из натписа хајдучких жртава. Народ је наш чудесно живео: на једној страни радовао се животу, раду, слободи, уживао у берихету и туговао у сиромаштву, а на другој лудовао и шенлучио. Понеки, помраченог ума и злехудог срца, ножем или пушком прекидали су животне нити својих суседа из освете, из зависти, из мржње, из неког интереса. Пљачка и глоба били су чест мотив убиства. Ишчитавањем натписа заиста се стиче стравична слика, али истовремено читамо необично занимљиве податке за проучавање нашег села, збивања која осветљавају многе стране живљења и умирања наших предака у срединама чије стварне одлике још увек не знамо довољно.

Садржајна разноликост епитафа писцу је омогућила да у целину књиге укључи још неколико врло занимљиво и значајно обрађених мотива: Ђаци, Несрећни случај, Волести, Поздрави, Тужбалице, Књига и др. Од особитог је значаја и вредности део књиге посвећен ЈЕЗИКУ којим су исписивани натписи. Иако није писана са строгим научним претензијама, ова целина, на уверљив и јасан начин, указује на све битне карактеристике језика у поетском, лексичком, фонетском, морфолошком и правописном погледу. Писац је, на основу сакупљене грађе, открио изванредне доказе да су „у постојбини лакоречивих и златоустих говорница морали и надгробници да постану красноречиви и златословни“. Метафоричност, сликовитост, речничко богатство, књижевна релативна коректност и друге особине епитафа пружају драгоцене податке за својеврсно изучавање народног језика и праћење његовог развоја. Импресионара откриће да је у надгробно камење западне Србије уклесано право мноштво речи које се не могу срести ни у Вуковом ни у

другим савременим речницима нашег језика. Дивне речи као што су, на пример, безбраткиња, прошеница, печалница, земљодел, саморанка, утрућен, часник, онамошњи, вољење, братољубље и друге само су илустрација прелепог јечничког блага које заједно са покојницима почива на нашим гробљима. Ако ништа друго, а оно само због овакво прекрасних архаичних речи, треба чувати ове споменике, а да не говоримо о потреби њиховог комплексног изучавања.

Пред упадљивим вредностима ове књиге потпуно се изгуби смисао настојања да се укаже на неке могуће примедбе. У зависности од тога како се књига посматра, можда би се могле умесним учинити неке сугестије и опаске, али кад се има у виду чињеница да је пред нама дело сигурног и оригиналног концепта, поуздано и самосвојно осмишљено, невероватно читко и читљиво, снажно, изворно и уверљиво, комплетно као исход једног прегалачког и зналачки усмереног напора, онда су све евентуалне примедбе потпуно безначајне.

Језик и стил којим је књига писана одају писца који је свесно и мудро своју језичку архитектуру управо градио од вредности народног говорења. Мало смо штива имали у рукама које се као ово тако сигурно али ненаметљиво заснива на лепотама народног језичког блага, чија су врела и ковнице у Херцеговини. Користећи многе лепе архаичне и већ заборављене речи, које је управо откривао у епитафима, Николић је однеговао један особен и сочан језик, високе књижевне вредности, са посебним звуком и аромом.

„Камена књига предака“ има једну изузетно снажну и топлу црту значајности, што ће рећи да је писана немерљивом љубављу према наслеђу које обрађује. Њоме она озрачава читаоца неком драгом очинском топлином, која изазива непоновљива узбуђења. Приступачна је и разумљива свакоме, а нарочито читаоцу из крајева у којима су посејани исти ови надгробници у чијим текстовима на посебан начин открива своје претке и самог себе. Блиска је и присна човеку стога што је писана за њега и о њему. Она је дело о нашем народу и за наш народ. То је књига о српском човеку, дубља и умнија него многе историје. Због високе књижевне, научне и хуманистичке вредности, њена појава је прави културни догађај, а њен писац и издавач могу заиста да буду поносни.

ВЛАДИСЛАВ РИСТИЋ: ЦРКВА СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ПРИЛЕПУ

„Синтеза“, Крушевац, 1979.

Праве монографске студије о споменицима културе представљају најчешће један од највиших ступњева научно-истраживачке мисли или, пак, збир оних испитивачких исхода, који у новом научном светлу успостављају представу о том споменику, откривајући га и тумачећи критичким савременим методама и на поузданим и провереним историјско-умтеничким начелима и искуствима. Ако монографија о једном споменику испуњава ове основне захтеве и ако кроз објективну и комплетну документацију реконструише његов организам верно и коректно, онда се преко такве монографије споменик на достојанствен начин приближава научном свету, укуључује у стваралачке токове културе и афирмише његов друштвени смисао и улога.

Успоставити аутентичну слику прошлости споменика, одредити и разјаснити његове културне и уметничке вредности и утврдити његово место у епохи и стилској целини којој он припада — задаци су које може у оквиру једне монографске студије да оствари само онај истраживач који је оспособљен да се интегралним приступом, изостреним чулом и сензибилитетом зарони у биће споменика и да открије из његових слојева релевантне податке и елементе, на основу којих ће изрећи нову научну истину. Кад се још за предмет студије узме споменички објекат, с којим је наука била у несигур-

ном и успутном контакту из којег су произашла непоуздана запажања или неодрживе хипотезе, онда се може претпоставити пред каквим се тешкоћама истраживач налази. Најзад, има ли се у виду чињеница да се једна монографија бави спомеником сложене хронолошке и стилске структуре, тада се може схватити пред каквим се деликатним задацима налази писац те монографије.

Све што је напред речено у највећој мери у афирмативном смислу речи односи се на монографију ЦРКВА СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У ПРИЛЕПУ и на њеног аутора Владислава Ристића, кустоса — историчара уметности Народног музеја у Крушевцу. Аутор овог рада прихватио се изванредно тешког и сложеног посла. Суштина његовог задатка огледала се у томе што је требало да потпуно самостално, упркос своје истраживачке младости, обради један споменик изузетно осетљиве и комплексне научне проблематике, с којом наша историја уметности није имала присније и дубље комуникације, иако га у глобалном погледу и у важнијим приликама није заобилазила. Овај подухват захтевао је колико смелости толико и способности да се успешно оствари. Очигледно, обе ове одлике имао је Ристић када се прихватио његове реализације, јер га је, ван сваке сумње, успешно извршио.

Основна подлога за ову монографију био је Ристићев дипломски рад на Филозофском факултету — Одељењу историје уметности у Београду, који је одбрао 1974. године. Рад је оцењен као најбољи, па је, тим поводом, добио награду „Павле Бељански“. Са допунама, нарочито оним које је омогућила најновија стручна и научна литература, Ристић је оформио једну врло садржајну целину, с којом се он, као аутор у годинама када се тек могу очекивати прави резултати рада, може с правом поносити.

Тешко би се могло очекивати да се напише овако комплетна и по много чему узорна монографија о овом значајном прилепском споменику да претходно нису извршена исцрпна систематска археолошка ископавања, архитектонска и сликарска истраживања, као и обимни конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури и зидном сликарству цркве. Ову срећну и истовремено императивну околност писац је искористио на најбољи начин. Он је бројне полатке, до којих је дошао истраживањем, систематизовао, извршио њихову селекцију, па је оне најважније, којима је преодлао сопствене до којих је доспео самосталним испитивањем и проучавањем, сабраво и на тај начин осигурао поуздану основу за продубљено разматрање многих питања и за стварање одговарајућих закључака. У свим овим пословима Ристић је показао потпуну зрелост истраживача са изразитим смислом за целинско сагледавање свеколике проблематике једног разуђеног и истовремено слојевитог споменичког ткива.

Невеликог формата, али кондезована и лапидарна, Ристићева студија ослања се на најсавременије научне историјско-уметничке погледе и поставке. Састоји се од три већа поглавља: Увод и историјографија, Архитектура и Сликарство. Чинећи међусобно јединство и налазећи се у комплементарном односу, сва три поглавља су резултат логичне концепције, која произилази из природе споменика и његове научне проблематике. Прво поглавље садржи критички осврт на све оно што је о цркви св. Димитрија до сада писано. Јасно се сагледава да овај споменик није био предмет озбиљнијег и свестранијег изучавања, иако није био ван пажње неколицине истакнутих истраживача наше старе уметности. Прекретница у погледу стручног и научног односа према овом споменичком комплексу настаје 1959. године, када започињу археолошка ископавања и када, у склопу опсежних конзерваторско-рестаураторских радова, долази током 1963. до значајних открића. Том приликом се део врло значајног фреско-ансамбла ослобађа од кречних намаза и, нешто касније, открива изузетно важан натпис вотивног карактера, који обелодањује познати прилепски историчар уметности Бошко Бабић. Археолошка истраживања унутар простора црквеног комплекса дала су драгоцене податке за утврђивање хронологије и етапа грађења најстаријих делова цркве.

Када се има у виду да су у овој споменичкој целини ископавањем и другим истраживањима откривени необично важни и дотле непознати подаци,

онда је разумљиво што је порастао научни интерес. Међутим, све до појаве ове монографије, није учињен ни један покушај да се споменик размотри у целини. Њен писац је уочио такву потребу и могућност с обзиром да су услови за такав подухват сазрели.

Занимљивим запажањима и поузданим закључцима истиче се поглавље Архитектура, у коме су, чини се, дати одговори на нека капитална питања везана за хронологију грађевине. Подробном анализом структуре постојећег комплекса, писац је са сигурношћу, на основу очуваних података и стилских анализа, успео да реконструише биографију архитектонске генезе данашњег комплекса. Извршивши најпре исцрпну дескриптивну анализу, читаоцу је предочио све битне елементе на основу којих га је увео у грађевински организам цркве. Обавештен о томе, читалац је у стању, поготову уз исцрпну документацију, дату кроз цртеже и фотографије, да прати, разуме и схвати све Ристићеве поставке око утврђивања етапе грађења и хронологије споменика, које изгледају коректне и уверљиве. Првој етапи изградње припада мала једнобродна црква са апсидом која је била покривена двосливним дрвеним кровом. Малих размера, без података о ктитору, првобитна црква, по свему судећи, настала је у првим годинама владавине византијског цара Манојла I Комнина — око средине XII века. Убрзо је подигнута припрата на западној страни, што представља другу етапу у хронологији настајања ове сакралне целине. Дозиђивање трема уз северну страну храма са полукружном апсидом — анекса чија права функција није потпуно сагледана, пада, вероватно, у време с краја XII столећа. Овај захват улази у трећу етапу грађевинске трансформације објекта. Судбоносни политички догађаји у Византији после 1204. године, односно за време Латинског царства, оставили су дубоке трагове у области уметничког рада, изазвавши престанак градитељске и сликарске активности. Они су имали видног одраза и у Прилепу, што је очевидно и на цркви св. Димитрија. Тек после победе никејских снага под вођством Јована Палеолога 1259. године над удруженим силама латинских државица у Грчкој, Епирске деспотовине, Сицилијанске краљевине и Србије, у Прилепу почиње интензивна уметничка активност. Тада је управо дошло до врло опсежних захвата на цркви св. Димитрија када је грађевина добила надвишени попречни брод. озбиљне промене у структури грађевине довеле су до тога да је спољашњи изглед одговарао двобродној цркви пресеченој надвишеним попречним бродом, односно лажним трансептом. Ове интервенције, које улазе у четврту грађевинску фазу, изведене су у другој половини XIII века. Потпуно се тачно може утврдити време када је црква доживела промене у петој етапи, у оквиру које је дограђен јужни анекс уз јужни зид средње цркве са улазом на западу и апсидом на источној страни, тросрано завршеном. Наиме, на основу једног записа, чији подаци указују на годину 1284, може се, са сигурношћу, рећи да је ова доградња извршена непосредно пред ову годину, када је, иначе, настао део живописа. Ктитор ове доградње и зидних слика био је Димитрије Миснополит, познати прилепски вастелин овог доба. Последња, шеста етапа у изградњи цркве св. Димитрија уследила је у времену Душанове или Урошеве владавине, али свакако пре 1370/80. године, када је могао настати најмлађи живопис. Тада је црква добила кубе — завршни акценат у формирању ове грађевинске целине. У склопу подизања куполе унутрашња структура храма јединствено је повезана у богослужбени простор интервенцијама које су диктиране овом потребом и функцијом.

Хронолошком идентификацијом промена, које су кроз три века текле у градитељској целини овог споменика, остварена је значајна научна слика о његовој прошлости која је настала брижљивим и сигурним разматрањима, ослоњеним на малобројним подацима, оштрим запажањима и стилским аналогјама. Саглевадајући споменик као целину, односно пратећи грађевинску генезу објекта, Ристић је у пуној мери спровео принцип комплементарног односа на тај начин што је, изучавајући архитектонску проблематику грађевине, обилно користио сазнања из области зидног сликарства цркве и обратно. На овој основи он је успео да предочи неколико важних открића, која су била од пресудног утицаја за сигурна хронолошка, па и стилска одређења.

Откривајући грађевинско вишевековно оформљавање споменика и проничући у проблем његовог стилског уобличавања, аутор је истовремено указао на битне моменте који улазе у област историје овог споменика. На тај начин ова монографија је, и без посебног поглавља о историји цркве св. Димитрија, која су иначе уобичајена, комплетна, јер је прошлост сагледана управо преко изучавања њених најважнијих вредности — архитектонских и сликарских.

У погледу очуваних зидних слика и њиховог места у историји нашег средњовековног сликарства, црква св. Димитрија у Прилепу представља несумњиво значајан споменик. Преко његових фресака, које су настајале у различитим раздобљима, може се пратити неколико уметничких токова који су карактеристични за сликарство Македоније у средњем веку, или су, пак, од значаја за потпуније сагледавање византијског уметничког света ове епохе на нашем тлу.

До данас су у овој цркви очуване три фреско-целине. Најстарије сликарство потиче из последњих деценија XII века, млађе фреске настале су крајем XIII, а најмлађе током друге половине XIV столећа.

Најстарији слој живописа очуван је у централној апсиди. Овде је представљена композиција у којој архијереји служе пред Приурговљеним престолом — Хетимасијом. Представа поклоњења Хетимасији у иконографском погледу чини врло занимљив и вредан образац, који пружа основ за поузданије датовање. Упоредијући предложак ове сцене, остварен у цркви св. Димитрија, са другим, писац је, пратећи развој ове сцене, дошао до закључка да се са иконографског становишта може установити да настанак најстаријег живописа у овој цркви пада између 1164. и 1191. године, тј. у време између тренутка када је настало сикарство у Нерезима, с једне, и у Курбинову, с друге стране. Палеографска својства текстова на фреско-декорацијама иду у прилог њиховом датовању у другу половину XII века.

Други, млађи слој фресака настао је стотинак година касније и он данас заузима површине зидова средишне цркве, на страницама северног и јужног лука, као и у северном и јужном анексу, где је сачуван у незнатним фрагментима. Срећну околност за датовање овог живописа представља очуваност једног натписа на грчком језику, који у преводу гласи: Помени, Господо, раба божијег Андроника и Ирину. Овај натпис је раније објављен, па је утврђено да доњу границу настанка ових фресака поуздано означава 1284. година, тј. година женидбе Андроника II са Ирином Монфератском. Горња хронолошка граница, међутим, може се одредити према стилским карактеристикама овог сликарства. Оно је, како писац истиче, настало пре 1290. године иако носи обележја комнинског сликарства друге половине XII века. Верује се да су ове зидне слике са архаичним цртама радила најмање двојица мајстора, који се донекле међусобно стилски разликују. Упадљива је сличност, како уочава В. Вистић, између ових фресака и живописа тробродне цркве св. Николе у селу Манастир у Мориову, тачно датованом 1271. годином.

Извесна ренесансна обележја у уметничкој активности Прилепа дошла су до изражаја за време краља Марка. Читава културна и уметничка делатност у овом делу Македоније после Маричке битке 1371. године подиже се на виши ниво. Из тог периода несумњиво потиче најмлађе зидно сликарство ове цркве, које је сачувано у кубету и поткуполном простору и, нешто фрагментовано, у нижим зонама наоса и припрате. Разматрајући иконографско-тематске црте овог живописа, писац уочава пробраност репертоара, а у оцени стилских својстава истиче његову наглашену монументалност и снажну ослоњеност и везаност за традицију монументалног пластичног стила XIII века. Појединим битним елементима у третману ликова и неким другим својствима ова сликарска целина припада уметничким схватањима формираним током друге половине XIV века у полувисној држави краља Марка. Иако су колористичке вредности претежно неповратно изгубљене у неком пожару, ипак се може доћи до неких запажања која указују на битна стилска обележја. Она садрже довољно типичних елемената на основу којих се препознаје упадљива сличност са одликама сликарске радионице коју су сачињавали монаси манастира Зрзе у близини Прилепа, а чији је вођа био митрополит

Јован. Из ове чињенице Ристић изводи закључак да су најмлађе фреске у цркви св. Димитрија управо дело зографа и митрополита Јована и да се могу датовати у осму деценију XIV века. Његова констатација да ово сликарство потиче пре настанка фресака у манастиру Андрејашу — зрелог дела овог уметника — производи занимљив суд о његовом значају за праћење стваралаштва овог истакнутог фрескописца и иконописца.

Уобичајено је да када се пише монографија о једном споменику и његовим уметничким садржајима да се обухвате и остале вредности, а не само архитектура и фреске. Само помињање да се у цркви св. Димитрија налази полијелеј из XIV века „који представља редак примерак те врсте сачуван на територији Југославије“, не може се оправдати. Исто тако, иконостас са царским дверима из краја XV или с почетка XVI века могао би бити предмет веће Ристићеве пажње у оквиру ове иначе солидно написане студије.

Ова монографија испунила је неколико важних задатака и указала на извесне аспекте које треба истаћи. Прво, открила је један споменик са територије Македоније који није био довољно познат. Тиме је учињен леп допринос бољем познавању средњовековне уметности на тлу данашње Македоније, што сигурно обогаћује културне везе и међусобно упознавање наша два народа. Друго, писац ове студије представио се у најбољем светлу као зрео истраживач, од кога се тек могу очекивати нова научна остварења.

Са потпуним научним апаратом, графичким илустрацијама, солидним фотосима и другим прилозима, са резимеом на енглеском језику, монографија је комплетна научна студија с којом се може поносити како њен аутор, тако и издавач.